

Командна одговорност у теорији и пракси међународног кривичног права

удк: 341.4 : 355.133.4

Др Александар Игњатиновић, генерал-мајор

Питање командне одговорности у последњих неколико година заокуља велику пажњу не само стручне већ и шире јавности, како код нас, тако и у свету. Томе су, свакако, највише допринели кривични поступци који су покренути и који се воде пред Хаџим трибуналом.

Мишљења о правној одговорности командне одговорности, као врсте индивидуалне кривичне одговорности, веома су подељена и супротивљива у теорији и пракси кривичног и међународног кривичног права. Због тога је у чланку свестрано и детаљно анализиран проблем командне одговорности.

Аутор прво објашњава настанак и развој командне одговорности, уз кривички осврт, посебно на документна међународног карактера и одлуке судова, поводом бројних случајева, које су значајне за настанак командне одговорности.

Главни део рада чини разматрање командне одговорности у савременој теорији и пракси, посебно у случајевима и пракси међународних кривичних судова, пре свега Хаџим трибунала. При томе аутор наводи различита схватања кривичне и командне одговорности, с посебним освртом на њен суштински и правни природу.

На крају, аутор закључује да је, без обзира на све мањкавости, командна одговорност не само правно утемељена у још једној међународној и домаћој правној регулативи већ да има и „перспективу“ и да ће добијати све већи значај не само, као до сада, у међународном већ и у домаћем кривичном праву.

Увод

Одувек се постављало питање када и у којим границама човек треба да одговара за своје поступке и на основу чега ту одговорност треба утврђивати. Дилема се своди на питање да ли човек треба да одговара само зато што се понаша на одређени начин, по принципу

објективне одговорности, или одговорност треба везивати за субјективни однос према делу – по принципу субјективне одговорности. Без обзира на све разлике у расправама о кривичној одговорности, у теорији постоје основе на којима се заснивају законодавна решења бројних земаља у вези с кривичном одговорношћу. У садашње време је опште усвојено у законодавству европских земаља и законодавству које је рађено под његовим утицајем да је кривична одговорност основ кажњивости и да њене елементе чине свест и воља учиниоца.

Кривичним поступцима који су у последњих неколико година покренути и који се воде пред Хашким трибуналом посебно је актуелизовано питање једне нове врсте одговорности – командне одговорности, и то не само у стручној већ и у широј јавности. Расправа о командној одговорности ће потрајати не само зато што је реч о недовољно и нејасно дефинисаној врсти индивидуалне одговорности већ и због тога што је Тужилаштво Хашког трибунала најавило да ће се пракса кривичног гоњења пред Хашким трибуналом наставити и задржати само на високим државним или војним функционерима, према којима се, управо, најчешће примењује командна одговорност. Остали случајеви, односно суђење лицима на нижим државним и војним функцијама, биће препуштено националним судовима.

Унутрашње (национално) право не садржи појам командне будући да је то сасвим нова и специфична врста одговорности. Национална кривична права знају искључиво за субјективну одговорност, према којој појединац одговара само за учињено кривично дело, дакле, појединац је извршилац, саизвршилац или саучесник.

Виност се може дефинисати као психички однос учиниоца према свом делу. Изражава се постојањем свести о радњи, последици и узрочном односу између предузете радње и настале последице, као и постојањем хтења или пристајања на произведену последицу. С обзиром на тако одређен основ одговорности, поставља се питање да ли и у којој мери командна одговорност има све те субјективне елементе. Да би се одговорило на то питање мора се поћи од кривичне одговорности у међународном кривичном праву и њене специфичности, од настанка и развоја командне одговорности, њене правне природе и регулисања у савременом међународном кривичном праву.

Настанак идеје и развој командне одговорности

Командна одговорност, као доктрина, појавила се у међународном ратном праву средином 20. века, али се њени почетни облици везују за другу половину 19. и почетак 20. века. Тачније, за све чешће постављање питања одговорности за непоштовање обичаја и правила ратовања за ратне сукобе који су се догађали. Покушаји одређених забрана у односу на начин и средства ратовања налазе се у многим

документима тога доба, али је обавеза појединаца, тачније команданата, за поступке војника који су му потчињени први пут садржана у Хашкој конвенцији из 1907. године. У додатку бр. 4 уз Хашку конвенцију, у чл. 1, наглашено је да милиција или јединица добровољаца – која жели да се према њој опходе као према пуноправној зараћеној страни и да, самим тим, ужива заштиту коју такве јединице имају према конвенцији – мора имати на свом челу лице одговорно за поступке потчињених. У чл. 43. каже се да је дужност команданта да предузме све мере које су у његовој моћи ради поновог успостављања и обезбеђења, у што већој мери, реда и јавне сигурности и права на снази на окупираној територији.

Постоје малобројна, различита мишљења о томе да ли наведена одредба значи успостављање одговорности за другог као елемента командне одговорности – неки сматрају да је тада настала командна одговорност. Присталице таквог схватања су, наравно, и представници Хашког трибунала. Међутим, други мисле да сврха чл. 43. Конвенције није била да се успостави лична кривична одговорност команданата, већ да се опишу њихове обавезе, а сврха чл. 1. Додатка била је искључивање заштите која према конвенцији припада лицима са правним положајем зараћене стране у организованим скупинама у којима нема јасно одређеног заповедника.¹ На основу анализе наведених одредаба Хашких конвенција може се закључити да њихов смисао није био да се успостави кривична одговорност команданата. Наиме, с обзиром на правила и обичаје ратовања и на укупне односе између зараћених страна и уопште међународне односе, као и на међународна документа из тог времена, тешко се може претпоставити да су се наведене формулације у Хашким конвенцијама односиле на успостављање кривичне одговорности, а још мање на зачетак командне одговорности. Уосталом, настанак командне одговорности, па и њен зачетак, тешко се може искључиво везати за било који краћи временски период, одређени случај или конкретни међународни докуменат. А, када је реч о наведеном хашком документу, тачније о чл. 1. Додатка, њиме су желеле да се одреде оружане јединице и формације и различите од нерегуларних и неформалних оружаних група и дружина како би се према њима могли примењивати одређени обичаји ратовања и правила која су већ почела да се прописују и усвајају на међународним конференцијама, као што је и Хашка конференција од 1907. године, на којој је, поред осталих, донет и наведени докуменат. На основу садржине чл. 43. Конвенције још мање, или скоро никако, не може се закључити о било каквој врсти одговорности. У тој одредби се изричито говори о томе да је командант дужан да предузме све мере ради успостављања и обезбеђења реда и јавне сигурности и „права

¹ Б. Ристивојевић, *Командна одговорност у савременом кривичном праву* (материјал са саветовања Српског удружења за кривично право), Копаоник, 2002, стр. 21.

на снази“, тј. правне сигурности на окупираној територији, и то за све оне који се на њој затекну, како за припаднике војних формација, тако и за цивилна лица. С обзиром на тако јасно одређење, јасно је да ту нема ни говора о одговорности, већ само о обавезама војних старешина (команданата) да се старају о реду и дисциплини, како међу својим припадницима, тако и према свим другим лицима на окупираној територији.

Наведено тумачење тих докумената одговара и духу и интенцијама тога доба да се отпочне с хуманим поступањима, колико год је то могуће, у тадашњим суровим ратним условима. Међутим, и у то доба још увек није могло бити ни помисли о успостављању кривичне одговорности и за припаднике сопствених снага, као и за поступке и радње самих команданата, а још мање, односно никако, о успостављању одговорности за радње и поступке других, па и потчињених лица – војника.

Без обзира на то што је после Првог светског рата први пут у историји човечанства дошло до суђења за почињене ратне злочине, не може се ни тада говорити о командној одговорности. Наиме, иако су злочини били тешки, а њихови починиоци највећи државници и војсковође Немачке и њених савезника у том рату, пропуштено је да се у поступцима које је требало водити разматра питање командне одговорности свих тих лица иако је на њиховој страни било очигледних елемената за такву одговорност.

Кривична одговорност за злочине у Другом светском рату

Савезничке државе, поучене примерима из ранијих ратова, пре свега из Првог светског рата, посебно у вези са избегавањем кривичне одговорности изазивача рата и најтежих злочинаца, и увидевши какав рат је повела хитлеровска Немачка, заједно са другим фашистичким државама, одмах су почеле да предузимају мере у вези с припремама за кажњавање ратних злочинаца у Другом светском рату. Тим мерама државници водећих савезничких сила желели су да правовремено припреме све одредбе процедуралног и материјалноправног карактера да се не би догодило као после Првог светског рата да главни ратни злочинци остану некажњени. Пре свега, требало је решити многа питања процесног карактера, утврдити основне принципе у вези с кривичним гоњењем ратних злочинаца, одредити надлежност међународних и националних судова, њихов састав, поступак и обавезу екстрадиције злочинаца, и друго.

Полазну основу за изградњу поступка кривичне одговорности ратних злочинаца у оквирима међународног кривичног права чине политички документи. Најпознатији документи из тога доба јесу:

Атлантска повеља, усвојена 14. августа 1941, Московска декларација, од 20. октобра 1943, и Статут међународног кривичног суда, којим је предвиђено формирање војног међународног суда за суђење ратним злочинцима из Другог светског рата. Статутом је одређено за која ће кривична дела тај суд судити, каква ће правила примењивати и на основу којих принципа ће расправљати кривичну одговорност. Убрзо после усвајања, Статут је примењен у пракси на суђењу пред Међународним војним судом у Нирнбергу које је одржано у периоду од 20. новембра 1945. до 1. октобра 1946. године. На претресу, који је с прекидима трајао скоро годину дана, одлучивало се о оптужници савезничких тужилаца поднетој против 22 појединца, највиших државника и војсковођа фашистичке Немачке, на челу с Герингом, и седам злогласних организација. На основу огромног доказног материјала, суд је 30. септембра 1946. донео пресуду којом је 19 лица оглашено кривим за злочине наведене у Статуту (злочине против мира, ратне злочине и злочине против човечности). Тиме су први пут суђени и оглашени кривим највиши државни и политички функционери једне државе. Од 19 лица оглашених кривим, 12 лица је осуђено на смрт вешањем, три на доживотни затвор, четири – на временске казне од 10 до 20 година, док су три лица ослобођена казне.²

Иако се у опширној, детаљној и веома аргументованој Нирнбершкој пресуди нигде не помиње командна одговорност нити се анализирају елементи такве врсте одговорности, за коју се у то време није знало, нити је постојала као теорија, јасно је да су принципи од којих је пошао Нирнбершки суд приликом утврђивања одговорности највиших државника и војсковођа фашистичке Немачке били засновани на елементима који су касније постали основ те врсте одговорности.³

Поред међународног војног суда који је судио у Нирнбергу, Декларацијом команданата савезничких сила од 19. јануара 1946. основан је још један међународни војни суд, са седиштем у Токију. Задатак тог суда било је суђење јапанским ратним злочинцима. Пред суд је изведено 25 оптужених министара, дипломата и војних старешина, од којих је пет осуђено на смртну казну, 16 – на доживотну робију а четири – на затвор од седам до 20 година.

Поред та два несумњиво најзначајнија суђења, злочинцима сила Осовине, на основу наведеног статута, судили су и савезнички окупациони судови, национални судови савезничких држава, који су организовали суђења у својој земљи, и национални судови побеђених држава. На та суђења је изведено 185 злочинаца фашистичке Немачке, од којих је 24 осуђено на смрт, већи број – на временске казне, а неколико лица је ослобођено. На тим суђењима суђено је и фелдмаршалу

² Нирнбершка пресуда (превод), Архив за правне и друштвене наводе, Београд, 1948.

³ Др Александар Игњатовић, *Геноцид у међународном и националном кривичном праву*, Ниу „Војска“, Београд, 1996, стр. 58.

Листу, генералима: Кунцу, Шпајдеру, Бемеу и другима. Некима од њих суђено је и за злочине почињене на територији Југославије, на пример, генералу Александру Леру.⁴

Тешко је претпоставити да су у свим тим процесима, а посебно за свако осуђено лице, постојали докази о директном учешћу у извршењу кривичног дела у својству извршиоца, саизвршиоца, подстрекача или наредбодавца. Сигурно је да су сви извршиоци тих дела правовремено и вешто прикрили и уклонили све трагове извршених кривичних дела, тако да се њихова одговорност морала утврђивати на посредан начин, с обзиром на њихове високе функције и улоге које су имали у државном и војном апарату, што свакако води ка принципу командне одговорности. Такво њихово понашање је било нормално, јер сваки иоле паметан човек када би хтео да произведе неку криминалну делатност, посебно са тако тешким последицама, сигурно не би остављао трагове за собом, а нарочито не писане трагове. Осим тога, што је виши положај оптуженог у државној и војној хијерархији његова веза са злочинима на терену је све мање уочљива, као и могућност да се пронађу и утврде усмена или писмена наређења за извршене злочине.

Командна одговорност у периоду после Другог светског рата

Убрзо после окончања Нирнбершког и свих других процеса који су вођени за злочине почињене током Другог светског рата дошло се до спознаје да међународна заједница треба да кодификује правила ратног права правно ваљаним документима, а не само политичким декларацијама, усвоји конвенције о забрани и кажњавању најтежих злочина, установи сталне међународне судове за вођење поступака, предвиди писана правила о тим поступцима и дефинише кривичну одговорност за починиоце злочина. Речју, да треба да обезбеди потпуни легитимитет будућим процесима, посебно због тога што су дотадашња суђења оставила многе сумње у вези с легитимитетом.

Активност међународне заједнице на кодификацији међународног ратног и хуманитарног, као и Међународног кривичног права, одвијала се у оквиру Организације уједињених нација (ОУН) и других међународних организација, пре свега међународног комитета Црвеног крста. Тако је Генерална скупштина ОУН, на свом трећем редовном заседању, 9. децембра 1948, донела је Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида, као дотад најтежег злочина против човечности, а затим и друге конвенције о спречавању и кажњавању међународних злочина и злочина против човечности, као што су: Кон-

⁴ Др Александар Игњатовић, *истио*, стр. 56.

венција о сузбијању тероризма, Конвенција о уклањању свих облика расне дискриминације, Конвенција о апартхејду, Конвенција о незастаривању ратних злочина и злочина против човечности, и друге.

Судска пракса која је настала у вези с командном одговорношћу такође је умногоме нејасна и неодређена, па и у англосаксонском правном систему, у којем су преседентни случајеви извор права. Као први, најпознатији и најчешће помињани случај одговорности за радње другог, када није било знања о радњи другог код команданта, који је имао дужност да спречи те радње, а самим тим и као први случај командне одговорности, наводи се процес против јапанског генерала Јамашите, који је током Другог светског рата командовао јапанским трупима на Филипинима. Наиме, када су крајем Другог светског рата – 1945. године, америчке снаге вратиле Филипине у свој посед, откривено је да су јапанске трупе, које су биле под командом генерала Јамашите, учиниле велике злочине – које он није учинио, нити наредио – али је оптужен зато што је занемарио и пропустио своју дужност да као командант надгледа деловање своје војске. Тиме је дозволио припадницима своје војске да почине злочине и друга тешка дела пре свега против цивилног становништва Филипина, чиме је прекршио законе рата.⁵

Војна комисија, која је, судећи према одлуци о кривици и казни, представљала суд, огласила га је кривим и осудила на смрт вешањем. У одлуци Комисије наведено је да се „команданту може приписати, па чак, и држати команданта кривично одговорним за криминалне акте његових потчињених, када су они свеприсутни и ако нема стварних покушаја да се открију и ставе под надзор“, као и „да су злочини толико бројни и присутни да они мора да су били или свесно дозвољени, или да су били тајно наређени од стране оптуженог“.⁶

Тај случај се нашао и пред Врховним судом САД, који није прихватио да расправља о томе да ли је Јамашита крив, већ је расправљао само о томе да ли је Војна комисија била надлежна да му суди и да ли је он према ратном праву био дужан да предузме одговарајуће мере, које су у његовој моћи, да надзире јединице ради спречавања одређених аката који представљају кршење ратног права. Суд је потврдно одговорио на оба та питања, са напоменом да „постоји обавеза према ратном праву, на страни команданта, да предузме мере које су у његовој моћи и одговарајуће према околностима да заштити цивиле и заробљенике“.⁷ При томе, суд се позвао на одредбе Хашких конвенција из 1907. године и на Женевске конвенције из 1929. године, које се према оцени суда односе на питања везана за командну одговорност.⁸

⁵ Наведено према: Б. Ристивојевић, *Командна одговорност у савременом кривичном праву*, исто, стр. 21.

⁶ *Исто*, стр. 22.

⁷ *Исто*, стр. 22.

⁸ Колико је заиста основано позивање на наведена документа када је реч о командној одговорности може се видети из наведене анализе Хашких конвенција из 1907. го-

Други случај⁹ суђења у вези с командном одговорношћу везан је за рат у Вијетнаму. Наиме, 16. маја 1968. у провинцији Кванг Наи, у селу Сун Маи, односно засеоку Маи Лаи, војници америчке дивизије масакрирали су стотине цивила, углавном стараца, жена и деце. За те злочине оптужени су командант дивизије генерал-мајор Семјуел Костер и помоћник команданта дивизије бригадни генерал Џорџ Јанг, заједно са америчким официрима нижег чина. Касније – током поступка против Костера и Јанга, повучене су оптужбе и они су кажњени административно (дисциплински). Команданти нижег чина изведени су пред војни суд, али су након завршеног поступка командант бригаде пуковник Оран Хендерсон и командир чете капетан Енест Медина ослобођени оптужбе. Командир вода поручник Вилијам Кели је осуђен, али му је на крају министар КоВ-а одредио условну казну.

У круговима правника, па и шире, та суђења, посебно Келијево, релативно су добро познати догађаји, који су били основа за многе расправе о командној одговорности за ратне злочине и питању одбране у вези с наређењем претпостављених, односно одговорности за извршење кривичних дела – ратних злочина, по наређењу претпостављених. Током поступка је утврђено да је јединицом која је извела злочине командовао поручник Кели и да је он издао наређење за покољ цивила, тако да је у односу на њега кривична одговорност била неспорна. На војном суду, међутим, поставило се питање одговорности његовог првопретпостављеног капетана Медине, као и претпостављеног у извесном смислу – генерала Костера, чија је дивизија била задужена за подручје у којем се налази село Сун Маи. На крају, поставило се питање одговорности генерала Вестморленда, командујућег официра снага копнене војске у Вијетнаму. Сви су они, са становишта оптужбе, били одговорни по принципу командне одговорности. Оптужба је сматрала да је капетан Медина пропустио, као непосредно претпостављени старешина поручнику Келију, да изда наређење о прекиду паљбе одмах пошто је сазнао за убијање цивила и да је, тиме, пропустио своју дужност да спречи злочин својих потчињених – поручника Келија и његових војника. Капетан Медина је изнео одбрану да је он наредио прекид паљбе чим је схватио да су се јединице отргле надзору. Прихватајући такву одбрану оптуженог Медине која је, вероватно, према оцени суда одговарала изведеним доказима, суд га је 22. септембра 1975. ослободио од оптужбе, односно донео је одлуку према којој капетан Медина није крив.

Стручњаци који су пратили суђење одмах су напали ту одлуку – она је још увек предмет многих стручних расправа када је на дневном реду одговорност за ратне злочине, посебно командна одговорност.

дине, док Женевску конвенцију из 1929. године и не наводимо као документ у којем се на било који начин третира командна одговорност.

⁹ Исто, стр. 22–27.

Основни приговор је било то да су се у случају Медине применили блажи критеријуми одговорности него у случају Јамашите. Није мали број стручњака који сматрају да се у односу на Медину могла применити командна одговорност са јачим аргументима и убедљивијим образложењем, јер је он – као командир чете, био првопретпостављени старешина поручнику Келију – командиру вода који је био у саставу његове чете, и да је самим тим могао да има непосредан увид у рад и све активности свог потчињеног, па и када је у питању конкретни догађај – злочин над цивилима. Истина, поручник Кели је наредио тај покољ и, рекло би се, тиме екскулпирао све друге одговорности за њега, али се, с обзиром на велики број жртава (око 500 цивила), и чињеницу да злочин није изведен изненада и брзо, намеће закључак да је капетан Медина могао то да сазна и предупреди Келијеву намеру или да спречи извршење злочина до краја.

Наведена два злочина су најпознатији и најочигледнији случајеви из судске праксе везане за оцену и применљивост командне одговорности. Уз то, оба су из англосаксонског правног система, у којем се, приликом пресуђивања узима у обзир случај у којем је већ заузет одређени став. Из њиховог приказа и кратке чињеничне и правне анализе види се да је прво пресуђен случај јапанског генерала Јамашите за злочине над америчким војницима и цивилима на Филипинима (1946) а потом случај америчких генерала и официра за злочин над цивилним становништвом у Вијетнаму (1968), и да су умногоме та два случаја слична што се тиче чињеничног стања и повреде међународног ратног права, али да су заузети потпуно различити ставови када се одлучивало о одговорности, односно о примени командне одговорности.

Можда је управо то један од разлога што су много касније, 1977. године, на дипломатској конференцији о потврђивању и развоју међународног хуманитарног права које се примењује у оружаним сукобима усвојени Допунски протоколи уз Женевске конвенције из 1949. године. У њима се, у чл. 86, став 2, под називом „Непредузимање мера“, наводи: „Чињеница да је повреду Конвенције или овог протокола извршио неки потчињени не ослобађа његове старешине кривичне или дисциплинске одговорности, већ према случају, уколико су они знали, или имали информације које су им омогућиле да закључе под околностима које су владале у то време, да је он извршио или да ће извршити такву повреду и ако нису предузели све могуће мере у границама своје моћи да спрече или сузбију повреду“. Пажљивом анализом наведене одредбе може се закључити да се ту први пут у једном акту међународног карактера прописује командна одговорност. Наиме, наведеном одредбом се прописује да се последице пропуштања да се делује могу приписати у одговорност ономе ко је био дужан и морао да врши надзор над онима који су непосредно проузроковали последицу повредом, односно кршењем било које одредбе Женевских конвенција.

Назив и правна природа командне одговорности

Командна одговорност се везује за војну организацију, коју су увек, а и сада, мање или више, зависно од врсте и степена организованости, карактерисали принципи хијерархије и субординације. Под тим принципима се подразумевају прописани и регулисани односи подређених и надређених, односно потчињених и претпостављених, почев од најнижих јединица, састављених од само неколико или десетак појединаца, организованих у ниже формацијске саставе, па надаље, у све веће и веће формације, до највишег нивоа командовања, оличеног у једном органу или појединцу који се налази на челу целокупне војске, армије, оружане снаге, и тако даље. У том ланцу повезаности и организованости сваки потчињени има претпостављеног, ако се изузме војник као јединка, који је, у принципу, одговоран само за свој рад. Сви остали претпостављени одговорни су за рад и дисциплину својих потчињених све до самог војног врха. Управо у таквој организацији треба тражити почетак и основ стварања командне одговорности у војној средини. Ако се све то узме у обзир, као и чињеница да војска и војна сила неминовно располажу оружјем и да га у одређеним ситуацијама, на пример у рату, могу употребити на легалан начин, сасвим је јасно и логично да се та одговорност јавила и за извршење ратних злочина и злочина против правила и обичаја ратовања и других кривичних дела и поступака забрањених међународним документима којима се регулишу правила понашања у рату. Пре свега, то су четири женеvске конвенције, Конвенција о геноциду и друге, наведене конвенције. Свим тим конвенцијама забрањују се најтежа кривична дела или злочини који, истовремено, представљају кршење основних принципа човечности које гарантује међународна заједница својим основним документима, па због тога већина тих злочина представља и кривична дела против човечности и међународног права. Управо због тога, идеја о командној одговорности стварала се и развијала приликом разматрања кривичне одговорности учинилаца тих кривичних дела.

Без обзира на то што сва наведена кривична дела имају специфичности а на основу којих се издвајају у посебне групе, она имају и многе заједничке карактеристике. Пре свега, реч је о најтежим кривичним делима, која је као таква прогласила целокупна међународна заједница, због чега се за њих користи и термин злочин. Отуда је најважније обележје тих кривичних дела то да су усмерена против основних људских права. Њима се повређују права која су својствена људском бићу, која су атрибут човечности – сваког људског бића, међу којима је и њихово природно право – право на живот, али и друга права без којих се не може замислити људска личност, без којих би она изгубила наведене атрибуте човечности, који их издвајају од осталих пра-

вом заштићених добара. Због тога је међународна заједница заинтересована да се та права штите и да се њихови прекршиоци кажњавају.

У извршењу тих кривичних дела учествују, у различитим улогама и својствима, бројни субјекти: од њихових „планера и идејних творца“, преко наредбодаваца, до непосредних извршилаца, што је посебна карактеристика наведене групе кривичних дела. Та кривична дела углавном обухватају: геноцид, злочине против човечности, ратне злочине (садржане у Женевским конвенцијама) и друге повреде ратних закона и обичаја, а сва она се (осим геноцида) углавном изводе за време ратног стања.

Једно од важнијих обележја тих злочина јесте то да се они могу сматрати кривичним делима чак и ако радње тих дела нису инкриминисане према националном праву. Дакле, независно од националног законодавства, међународно право може да сматра одређене радње и активности злочинима и као такве да их забрани и инкриминише, односно да предвиди за њих одређену кривичну одговорност.

Радње извршења тих кривичних дела углавном карактеришу: суровост, бруталност и систематичност, а последице су: велика тежина, масовност и бројност. Заједничка карактеристика свих тих кривичних дела јесте незастаривост њиховог гоњења и кажњавања.

Све карактеристике и особености наведених кривичних дела утицале су и на изналажење и дефинисање специфичне врсте одговорности за поједине учиноце тих кривичних дела, јер се показало да постојеће нису довољне за утврђивање њихове кривичне одговорности, па ни за изрицање казне. Јер, без утврђивања адекватне одговорности и изрицања заслужене казне нема ни успешне борбе против извршиоца тих кривичних дела. Логично је да врста и степен њихове одговорности нису исти и да се у свим случајевима не могу применити исти критеријуми. Најлакше је доказати одговорност непосредним извршиоцима, а то су најчешће, на основу примера војне хијерархије – војници или старешине нижих чинова. Међутим, што се више приближавамо лествицом хијерархијских односа ка врху и старешинама на високим командним дужностима, то је теже утврдити и доказати њихову одговорност иако она несумњиво постоји. Због тога постоји много дилема у вези с тим како да се одреди и дефинише одговорност тих лица и шта у суштини она представља. Неки је одређују као „одговорност надређеног“ („*superior responsibility*“). Тако је командна одговорност одређена у *Законику о злочинима проишавшим из војне хијерархије*, који је израдила Комисија за међународно право Уједињених нација. Статут Хашког трибунала, у чл. 7, став 3, садржи одредбу која на сличан начин одређује командну одговорност, прописујући да „дела ... (из надлежности Хашког трибунала, прим. А.И) почињена од стране подређене особе не ослобађају надређену особу кривичне одговорности“ (у даљем тексту те одредбе говори се о условима везаним за наведену одговорност).

Командна одговорност се дефинише и као „одговорност за радње потчињеног“ („*responsibility for conduct of subordinates*“). Такав начин дефинисања је нешто шири, али недовољно јасан и одређен. Посебно се тешко може правно аргументовано бранити, па и с термилошког аспекта, јер појам „одговорност за радње другог“ асоцира и прихватљив је у области грађанскоправне одговорности, али не и кривичне одговорности, где је основно правило да свако одговара за своје поступке и радње. Такву формулацију садржи и *Ујујистиво за примену правила међународног раиноџ права у оружаним снагама СФРЈ* из 1988. године, у којем се, у т. 21, прописује командна одговорност под називом „Одговорност за поступке потчињених“. И у војним прописима других земаља – приручницима и упутствима, налазе се слична или идентична решења. На пример, у *Теренском ујујистивоу којнене војске САД*, из 1956. године, у т. 501, командна одговорност се назива „*responsibility for acts of subordinates*“; односно „одговорност за радње потчињених“. Сматра се да је то први писани акт о командној одговорности и да је управо он снажно утицао на касније акте који су се односили на командну одговорност.

У неким међународним и националним документима командна одговорност се одређује као „одговорност команданта за дела његових потчињених“ („*Liability of a commander for the acts his subordinates*“), што је умногоме слично с претходним начином одређивања командне одговорности. Такође, у теорији о командној одговорности помиње се „посредна одговорност надређеног“ („*Indirect superior responsibility*“), али се у вези с таквим одређивањем може се поставити питање шта је то посредна одговорност. Јер, кривична одговорност је само непосредна одговорност и свако одговара за своје радње и поступке у границама свог умишљаја.

Чини се да су најбројнија и најбоља схватања према којима је командна одговорност „одговорност за пропуст да се делује“ („*responsibility for failure to acts*“), јер таква дефиниција задовољава и садржи све елементе индивидуалне кривичне одговорности. То би била тзв. одговорност за нечињење у случају када постоји обавеза да се нешто предузме – учини. У различитим варијантама таква врста одговорности налази се у разним правним системима у националним законодавствима многих земаља, па и у нашем. Истина, нешто мање у међународним документима, због чега су и настале бројне наведене дилеме када је требало дефинисати командну одговорност. Међутим, наведено схватање све више преовладава и прихвата се и у међународним документима, нарочито оним која су донета у последњих неколико година. У судској пракси се, такође, командна одговорност све више образлаже као одговорност за сопствене пропусте – за нечињење нечега што је неко био дужан да учини по било којем основу – законском, уговорном, па и обичајном – као што је кршење ратних закона и обичаја.

Један од првих међународних докумената у којем се помиње таква одговорност јесу Допунски протоколи уз Женевске конвенције из 1977. године (чл. 86, под називом „Непредузимање мера“). Наравно, у њима се децидно наводи да је непредузимање мера кажњиво када постоји дужност да се оне (мере) предузимају или, како је наведено у чл. 86, став 2: „ако нису предузели све могуће мере у границама својих моћи да спрече или сузбију“ (мисли се на тешке повреде Женевских конвенција – односно злочине који се забрањују тим конвенцијама).

Такво дефинисање те врсте одговорности значи напредак и због тога што се командна одговорност више не односи само на команданте већ и на све друге надређене – цивиле или војнике. Осим тога, када се каже „командна одговорност“ може се мислити на било коју врсту одговорности. Та одговорност не мора да буде из домена кривичног права – може да буде дисциплинска, прекршајна или морална али би такав назив био преширок и неодговарајући.

Савремена решења командне одговорности у статутима међународних кривичних судова

Међународни и унутрашњи оружани сукоби који су вођени у последњих десетак година у свету, па и на територији бивше Југославије, и злочини почињени у њима утицали су на заузимање јасног става у вези с питањем командне одговорности, као и на дефинитивно решавање дуго одлаганог питања међународног кривичног правосуђа, посебно сталног међународног кривичног суда, на којем се радило скоро пола века, тачније од завршетка Другог светског рата.

И пре него што је усвојен Статут Сталног међународног кривичног суда на Дипломатској конференцији ОУН опуномоћеној за оснивање суда у Риму, 17. јула 1998, формирана су два привремена међународна кривична суда: за суђење починиоцима ратних злочина у оружаним сукобима на територији бивше Југославије и у грађанском рату у Руанди.

Прво је Резолуцијом Савета безбедности бр. 827 основан Међународни трибунал за гоњење особа одговорних за озбиљна кршења међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије или, како се популарно зове – Хашки трибунал. У чл. од 2. до 5. Статута о оснивању Хашког трибунала веома прецизно је одређена његова надлежност за тешке повреде Женевских конвенција, повреде закона и обичаја рата, геноцид и злочин против човечности. Члан 7. Статута посвећен је појединачној кривичној одговорности. У ст. 1. тог члана наведене су све радње и облици саизвршилаштва и саучесништва у наведеним злочинима (тај термин се и користи за наведена кривична дела). На основу анализе тог става уочава се да се у њему радње извршења и облици саучесништва нешто другачије одређују него у националном законодавству. Чини се да није реч о терминологи-

шкој разлици или разлици у преводу, већ да су у питању, ако не сасвим нове, онда веома специфичне радње извршења – одговарајуће и примерене карактеру тих кривичних дела. То се односи, пре свега, на радњу „подстицања“ као на сасвим нову и у нашем законодавству непознату радњу, која има нешто сличности, али много више разлика, са радњом „подстрекавања“, која је позната у нашем правном систему.

Став 2. чл. 7. Статута Хашког трибунала је класична одредба коју садрже статуту међународних судова а којом се регулише да службени положај било које оптужене особе – без обзира на то да ли је реч о шефу државе или владе, или о одговорном државном функционеру – такву особу не ослобађа кривичне одговорности, нити ће јој због тога бити ублажена казна. Без обзира на то што је реч о једној сасвим уобичајеној норми међународног кривичног права, она је, нарочито у конкретној примени изручења највиших државних и војних личности, веома поделила нашу стручну, па и ширу јавност. У најкраћем, сматрамо да у тумачењу те одредбе не би требало одступати од њене досадашње историјске примене у пракси. Ако смо се у случају изручења Виљема II и свих других учинилаца ратних злочина у Првом и Другом светском рату здушно залагали за њихово изручење ради суђења пред међународним судовима, нема разлога, не барем правних, да се то не чини и у случају последњих догађаја и њихових актера. У прилог тој тези су и сви други правно релевантни аргументи. У противном, губи се сваки смисао вођења кривичних поступака и суђења за таква кривична дела и таквој категорији извршилаца. Посебно би било илузорно разматрање командне одговорности, која је предвиђена у ст. 3. чл. 7. Статута Хашког трибунала који гласи: „Чињеница да је било које од дела наведених и члановима 2–5 овог Статута почињено од стране подређене особе не ослобађа надређену особу кривичне одговорности ако је знала или имала разлога да зна да ће подређена особа починити таква дела или да их је већ починила, а није предузела потребне и разумне мере да спречи таква дела или да казни починитеље“.

Таква дефиниција командне одговорности први пут омогућава да се изанализирају и разлуче неопходни елементи или услови командне одговорности (који не морају да буду ни апсолутно тачни ни потпуни, али су сасвим довољни за боље разумевање њене суштине). Прво, потребно је да су појединац или јединица, који су потчињени одређеном војном старешини или некој политичкој личности у државној хијерархији, извршили неки злочин из надлежности међународних кривичних судова (Стални међународни кривични суд или „ад хок“ судови, какви су, на пример, Хашки трибунал и Међународни кривични трибунал за Руанду). Следећи услов је да су потчињени били под ефективном контролом претпостављеног (надређеног), односно да је претпостављени имао фактичку власт над потчињенима. То могу да

буду не само војне јединице већ и друге наоружане снаге, па и јединице или појединци из састава милиције или добровољачке јединице. Значајно је да се то утврди зато што се у ратним условима често догађа да су поједине јединице само формално под контролом одређеног претпостављеног старешине а да он фактички нема власт над њима, па самим тим ни непосредну контролу. Даље, потребно је да претпостављени старешина није наредио извршење кривичног дела и да није учествовао у његовом извршењу као извршилац или саучесник. Уколико је наређивао извршење кривичних дела (злочина) или планирао, подстицао, починио или на други начин помагао и учествовао у планирању, припреми или извршењу неког злочина, неће одговарати по принципу командне одговорности, већ по општим принципима о индивидуалној кривичној одговорности. Најзад, следећа два услова су најкарактеристичнија за командну одговорност: а) да је претпостављени старешина знао или је према околностима везаним за случај могао да зна да потчињени спрема или да је извршио злочин, и б) да и поред тога није предузео све неопходне мере које су у његовој моћи да спречи злочине или, ако су учињени, да против починилаца покрене одговарајући поступак. Наиме, за командну одговорност довољно је и постојање несвесног нехата, као облика виности, док је за индивидуалну кривичну одговорност за та кривична дела потребан умишљај, је без тога нема ни кривичне одговорности за та кривична дела. Постојање несвесног нехата утврђује се на основу објективног критеријума, односно полази се од тога шта би просечан човек (старешина) на том месту могао да зна. Због тога многи и сматрају да се командна одговорност приближава објективној одговорности, па и да је једнака њој, што је и разлог да је негирају као врсту појединачне кривичне одговорности, пошто, наводно, она не садржи свесни и вољни елемент. Што се тиче специфичне радње извршења, она се састоји од пропуштања (нечињење) старешине да спречи злочине или, ако су учињени, да против починилаца покрене одговарајући поступак, што је обавезан да учини. Према анализираним одредбама чл. 7, ст. 3. Статута Хашког трибунала, у пракси Хашког трибунала тужиоци у поднетим оптужницама заступају принцип командне одговорности и према њему описују кривице оптужених пред Хашким трибуналом.

Питање командне одговорности до сада је најисцрпније и најпотпуније обрађено у Статуту (Сталног) Међународног кривичног суда. Наиме, први пут се командна одговорност третира под посебним насловом и називом који је у целини посвећен командној одговорности. Наравно, велики утицај на такво детаљно регулисање командне одговорности имао је Хашки трибунал, и то не само због садржине чл. 7, ст. 3. Статута о командној одговорности и примене у пракси, већ и због критика изазваних мањкавостима и недостацима у дефинисању командне одговорности у том статуту и његовој примени у пракси.

У ст. 1. чл. 28. Римског статута Међународног кривичног суда под насловом „Одговорност команданата и осталих војних заповедника“, наглашено је следеће: „Поред других основа кривичне одговорности прописаних одредбама овог статута, надлежност суда се протеже и на:

„1. Војне заповеднике или лица која делују у својству војног заповедника, која су одговорна за кривична дела из надлежности Суда, а која кривична дела су извршиле снаге под њиховом непосредном командом и контролом, и/или уколико су снаге под њиховом непосредном командом и контролом извршиле кривично дело услед њиховог/њеног пропуштања да обавља одговарајућу контролу над тим снагама, када је:

„(а) тај војни заповедник или лице које делује у својству војног заповедника знало или је према околностима случаја морало да зна да су снаге извршиле или да су спремне да започну извршавање таквог кривичног дела; или када је

„(б) војни заповедник или одговорно лице које делује у својству војног заповедника, пропустило да предузме све неопходне и разумне мере у његовој моћи како би спречио извршење тих кривичних дела или је пропустило да предмет препусти органима овлашћеним за покретање истраге и вођења кривичног поступка.

„2. Када је реч о односу наредбодавац – извршилац, а који нису обухваћени одредбом става 1. овог члана, наредбодавац је одговоран за кривична дела из надлежности Суда која су извршила лица под његовом/њеном непосредном командом и контролом а до чијег извршења је дошло услед његовог пропуста у обављању команде и контроле над тим лицима и то, када је:

„(а) Наредбодавац знао или је према околностима случаја могао знати да су лица под његовом командом извршила или се спремају да изврше кривично дело из надлежности Суда;

„(б) Кривична активност је предузета под непосредном контролом и наредбом наредбодавца; и

„(ц) Војни заповедник је пропустио да предузме све неопходне и разумне мере у његовој/њеној моћи како би спречио или предупредио извршење кривичног дела или је пропустио да предмет препусти надлежним органима за спровођење истраге и вођење кривичног поступка.“

Поставља се питање који су елементи наведене одредбе детаљнији и прецизнији од свих досадашњих одредаба којима је, на било који начин, третирано питање командне одговорности у вези са субјектима кривичних дела. У тач. 1. ст. 1. наведено је да се кривична одговорност прописана у чл. 28. Статута или командна одговорност протеже и на војне заповеднике или лица која делују у својству војног заповедника. Без обзира на све специфичности терминологије у међународном праву и међународним документима (односно у терминологији

koja je prihvaćena u većini zemaља), i prema našim propisima široko se тумачи израз „војни заповедници“, али се њиме ипак довољно прецизно одређују субјекти кривичних дела. То се подједнако може рећи и за одређење „лица која делују у својству војног заповедника“. Управо њиме су обухваћени сви могући субјекти извршења, па и они који не морају да буду војни заповедници, ни војна лица, али се могу наћи у војној хијерархији, имати својства војних заповедника и потпасти под командну одговорност. Ту је, као нужан услов, потребно да одређено лице, војно или невојно, делује у својству војног заповедника у одређеном тренутку, односно у време када су снаге које су њему потчињене починиле кривична дела из надлежности Међународног кривичног суда. И у нашој пракси има примера за ситуације у којима се за заповеднике одређених војних формација, уместо официра одређеног чина, односно команданта, постављају војна лица без чина ради обављања конкретних, па и ратних задатака. Уколико би се у таквим ситуацијама њихова кривична, па и свака друга, одговорност одредила као одговорност старешина и команданата, под којима се скоро увек подразумевају официри одговарајућих чинова, избегла би се одговорност у случају када се у својству заповедника нађу војници или цивилна лица која нису ни старешине ни команданти, али су за време извршења кривичних дела били у позицији војних заповедника – са свим правима и овлашћењима старешине и команданта.

Посебно велики значај приликом одређивања субјеката командне одговорности има ст. 2. чл. 28. Статута. У њему се први пут у једном званичном међународном документу какав је Статут Међународног кривичног суда – оснивачком акту Суда, изричито говори о одговорности наредбодаваца. Истина, што се тиче судске праксе међународног правосуђа, више пута је указивано на такву могућност, па и неминовност, ако постоји жеља да се главни или сви кривци изведу пред лице правде. Свакако, најбољи је и најаргументованији пример за то суђење бројним ратним злочинцима за злочине почињене током Другог светског рата. Међу њима је велики број цивилних лица – пре свега из државног и политичког врха Немачке, али и из других фашистичких земаља. Сва та лица не само да нису била официри и старешине већ уопште нису била у војној организацији. Међутим, с обзиром на њихову улогу и положај у државној хијерархији и политичким структурама, били су у позицији да буду у улози наредбодаваца онима који су извели злочине кажњавања према међународном праву. Управо то је један од главних услова за њихову кривицу по принципу командне одговорности. Дакле, у том случају не постоји однос претпостављени – потчињени, који је иманентно својство у војној хијерархији, већ однос надређени – подређени, који је много шири. Тим односом се обухватају одређени, сасвим разумљиви односи државна власт – војна власт. Он се протеже много шире од односа у војној организацији.

Наравно, у том и таквом односу подразумева се да су државна власт и функција изнад, али не и изван војне власти. Напротив, може се рећи да је државна власт продужетак, извор или генератор војне власти. Отуда и одговорност оних који врше, контролишу и реализују државну власт. Јер, свака власт, а посебно државна, располаже силом као неизбежним својством власти. Наравно, оружана снага – војска, најочитији је и најизразитији вид силе државне власти, уз друге облике силе и принуде којима држава располаже. Према томе, незамисливо је аутохтоно и независно вршење и реализовање војне моћи и снаге без државне власти, осим уколико није реч о војним диктатурама, које се такође поистовећују и оличење су државне власти. Због свега тога питање одговорности војних лица не може да се третира потпуно одвојено и независно од питања одговорности државних функционера, посебно оних који, с обзиром на своје функције и овлашћења, утичу на функционисање и употребу војске. Дакле, они несумњиво имају велику улогу у командовању војском, па отуда и основ њихове, пре свега политичке, али у одређеним случајевима и кривичне одговорности. Управо ти случајеви су предвиђени као командна одговорност у ст. 2. чл. 28. Статута Међународног кривичног суда, с тим што су детаљно и правно аргументовано прописани њени услови.

За разлику од Статута Хашког трибунала за бившу Југославију који у вези са гоњењем шефа државе, владе или одговорног државног функционера садржи само један став у чл. 7, у Статуту Међународног кривичног суда том питању је посвећен цео чл. 27, под називом „Релативност имунитета носилаца јавне функције“. У ст. 1. тог члана наводи се да се Статут примењује једнако на сва лица без прављења разлике на основу тога да ли су носиоци јавне функције или нису. Дале се у истом ставу прецизира и конкретизује да јавна функција председника државе или владе, члана владе или парламента, изабраног представника или владиног службеника неће ни у којем случају чинити основ за изузимање тог лица од кривичне одговорности према том статуту, нити је јавна функција основ за блаже кажњавање. Из тога јасно произилази да не само да представници државне власти и носиоци јавних функција нису ослобођени кривичне одговорности већ да није предвиђено ни њихово блаже кажњавање на основу наведеног својства. Ис ст. 2. чл. 27. Статута Међународног кривичног суда произилази да се та лица уопште не могу ни позивати на имунитет. Имуитет по националном праву није никаква препрека за суд (Међународни кривични) да у односу на та лица поступа према својим надлежностима. Интересантно је да за разлику од неких других међународних докумената сличног карактера (статута), Статут Међународног кривичног суда садржи изричиту одредбу према којој имунитет не уживају ни лица која су заштићена (могу се позивати на имунитет) према међународном праву.

С правом се може закључити да се према Статуту међународног кривичног суда у вези с гоњењем и кажњавањем извршилаца тешких злочина према међународном праву не праве никакве разлике и изузеци, што је заиста правни принцип о једнакости свих људи пред судом и правдом као одраз врхунских правних, цивилизацијских, моралних и етичких достигнућа. Међутим, сасвим је друго питање примене у пракси тог принципа.

Постоји и једна друга разлика, која се односи на суштински – субјективни елемент командне одговорности. Наиме, у Статуту Хашког трибунала, у чл. 7, ст. 3, поред осталог, пише да дела која почини подређена особа не ослобађају надређену особу кривичне одговорности ако је знала или имала разлога да зна да ће подређена особа починити таква кривична дела или да их је већ починила а није предузела потребне и разумне мере да спречи таква дела или да казни починитеље. Међутим, у ст. 1, тачка 1. под а), наводи се да је војни заповедник или лице које делује у својству војног заповедника одговорно за кривична дела из надлежности суда која су извршиле снаге под његовом непосредном командом и контролом услед његовог пропуштања да обавља одговарајућу контролу над тим снагама ако је тај војни заповедник или лице које делује у својству војног заповедника знало или је, према околностима, морало да зна да су снаге извршиле или да су спремне да започну извршење таквог кривичног дела. Дакле, разлика је, чини се, не само терминолошке, већ суштинске природе, јер се у Статуту Хашког трибунала каже: „ако је надређена особа знала или имала разлога да зна“, а у Статуту Међународног кривичног суда: „ако је (војни заповедник или лице које делује у том својству) знало или према околностима случаја морало да зна“. При томе је, истина, формулација „имало разлога да зна“ употребљена у Статуту Хашког трибунала нешто „блажа“ и ближа субјективној одговорности. Међутим, било би много адекватније и примереније да је употребљен израз „могло знати“, или, још прецизније, „а према околностима догађаја могло знати“.

За означавање несвесног нехата као облика виности таква формулација је уобичајена и прихваћена у многим националним законодавствима, па и у нашем, и не види се разлог зашто није или зашто не би могла да се користи и у међународним документима, посебно у статутима међународних кривичних судова у којима се одређени принципи, а свакако и принципи субјективне одговорности, морају испоштовати, макар у минималним границама. Тиме би се отклониле све добронамерне, а посебно оне друге критике докумената (статута), па и сам рад таквих судова, а решења о одговорности у међународном кривичном праву би се поприлично уједначила са оним у националним законодавствима.

Наведена, веома комплексна, али и актуелна и значајна проблематика све више ће заокупљати пажњу, посебно стручне јавности, како у националном, тако и у међународном кривичном праву. Наиме, командна одговорност ће бити све актуелнија као једна од специјалних врсти кривичне одговорности. Дакле, без обзира на све мањкавости, она не само да је правно утемељена у постојећој, домаћој и међународној, правној регулативи већ има и „перспективу“ и добијаће све већи значај не само, као до сада, у међународном већ и у домаћем кривичном праву.

Командна одговорност се полако али сигурно прихвата и регулише и у националним законодавствима. Таква обавеза произилази и из Римског статута Међународног кривичног суда, посебно за земље које су његове потписнице. Јер, у преамбули Статута, у ст. 10, наглашено је да ће „Међународни кривични суд основан по овом Статуту бити комплементаран са националним кривичним законодавствима“. Наша земља је, заједно са шездесетак других земаља потписница Римског статута, већ ратификовала тај статут, па ће, сходно томе, имати обавезу не само да испоштује његове одредбе него и да у националном законодавству регулише питање командне одговорности.

Литература:

1. С. Аврамов, *Извори међународног рајиног љрава*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 2/58.
2. Д. Атанацковић, *Кривично љраво* (посебан део), Београд, 1979.
3. М. Бартош, *Међународно јавно љраво*, књ. I/III, Београд, 1954, 1956. и 1958.
4. М. Бартош, *Пишњање рајиних злочинаца*, „30 дана“, бр. 24/47.
5. М. Бартош, *Сиварање међународног кривичног суда*, „Народна милиција“, бр. 11/54.
6. М. Бартош, *Сиварање међународног кривичног суда*, „Савремени међународни проблеми“, Сарајево, 1955.
7. М. Бартош, *Развој међународног рајиног љрава*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 2/58.
8. А. Вајс, *Раг комисије за уиврђивање злочина окуиашора и његових љомагача*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 4/61.
9. А. Вајс, *Проблеми међународног кривичног љравосуђа*, „Међународна политика“, бр. 4/52.
10. В. Василијевић, *Међународна кривична дела у националним кривичним законишима и значај љаковог љроисивања у одсусиу међународног кривичног кодекса*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 1–3/67.
11. В. Василијевић, В. Суђење љред Међународним војним судом у Нирнбергу и развој међународног кривичног љрава, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 3/71.

12. В. Василијевић, *Кажњавање рајних злочинаца и проблем засијаревања кривичног гоњења у међународном кривичном праву*, „Југословенска ревија за криминологију и кривично право“, бр. 1/65.
13. *Женевске конвенције за заштитиу жртва раја* од 12. августа 1949. године, Београд, 1957.
14. *Закон о сарадњи СРЈ са Хашким трибуналом*, „Службени лист СРЈ“, бр. 18/2002.
15. *Збирка међународних уговора ФНРЈ*, издање Министарства иностраних послова ФНРЈ, свеске 4–6/49.
16. Б. Златарић, *Хашке конвенције од 1907. године и индивидуална кривична одговорност за рајне злочине*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 2/58.
17. Б. Златарић, *Проблем засијаре међународних злочина у усјоредном и међународном праву*, „Зборник радова Правног факултета у Загребу“, бр. 1/66.
18. Љ. Јовановић, *Кривична одговорност појединаца у међународном праву*, „Преглед“, бр. 1–2/62.
19. М. Лутовац, *Одговорност за кривично дело извршено по наређењу у међународном рајном праву*, „Војно дело“, бр. 2/87.
20. М. Марковић, *Питање одговорности за злочине против човечности, као повреде најбитнијих људских права*, „Југословенска ревија за криминологију и кривично право“, бр. 4/86.
21. *Материјал са савештовања о суђењима за рајне злочине у Србији и Црној Гори* које је одржано у Београду 14. и 15. јуна 2002.
22. *Основни правни документи Међународног кривичног суда за бившу Југославију*, Канцеларија Хашког трибунала, Београд, 2002.
23. З. Пајић, *Међународна одговорност за злочин против човечности у свијетлу нирнберких начела и савремених схваћања*, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву“, бр. XXXIII/85.
24. З. Пајић, *Злочин против човечности – проблем међународне одговорности*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 2/86.
25. М. Радојковић, *Рај и међународно право*, Београд, 1947.
26. *Римски сјаиуи Међународног кривичног суда*, „Међународни уговори“, „Службени лист СРЈ“, бр. 5/2001.
27. Н. Срзентић, А. Стајић, Љ. Лазаревић, *Кривично право* (општи део), Београд, 1978.
28. *Сјаиуи Међународног трибунала за бившу Југославију са Правилником о посјуйку и доказима* (са изменама и допунама), Фонд за хуманитарно право, Београд, 2001.